

EL MANUSCRIT I LES FONTS DEL *PARALIPOMENON HISPANIAE**

I

INTRODUCCIÓ

En tres estudis recents, la figura de Joan Margarit i Pau, cardenal bisbe de Girona, ha estat estudiada en relació amb el seu ambient històric, polític i literari. El primer descriu l'home d'estat, educat a Bolonya, que juga un paper important en la política interior i exterior dels monarques de la Confederació catalano-aragonesa com a conseller i ambaixador d'Alfons el Magnànim, Joan II i Ferran el Catòlic.¹ A part de la seva activitat durant la guerra de Catalunya contra Joan II (1462-1472) i al Congrés de Màntua (1459) i dels seus serveis a les corts papals de Nicolau V, Pius II i Sixt IV, l'estudi de la seva producció literària té un interès considerable, car aporta un nou lligam entre Itàlia i la Península Ibèrica durant el *Quattrocento*. Les seves experiències en aquests dos països donen lloc a diverses obres polítiques, religioses i històriques en llatí, en les quals Margarit ha copsat la influència del Renaixement de manera diversa.

En el segon article, Elías de Tejada veu en la *Corona Regum*, de Margarit, dedicada a Ferran abans d'esdevenir rei, una teoria de l'absolutisme monàrquic que ell anomena premaquiavelliana.² L'obra no és especí-

* [A proposta d'una ponència formada pels membres de l'INSTITUT senyors Jordi Rubió, de la Secció Històrico-Arqueològica, i R. Aramon i Serra, de la Secció Filològica, designats per l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, i pel senyor Marçal Olivar, doctor en Lletres, designat per la Fundació Bernat Metge, l'INSTITUT, en sessió plenària celebrada el dia 10 d'abril de 1954, acordà per unanimitat concedir el III Premi Francisc Cambó al senyor Robert Brian Tate pel seu treball *El manuscrit i les fonts del «Paralipomenon Hispaniae»*.

En la sessió plenària del dia 15 de maig del mateix any l'INSTITUT prengué l'acord de publicar aquest treball. — R. A. i S.]

1. ROBERT B. TATE, *Joan Margarit i Pau, Cardinal Bishop of Gerona, Sp*, XXVII (1952), 28-42. Amb el mateix títol apareixerà, dintre de poc, una biografia ampliada (Manchester University Press).

2. ELÍAS DE TEJADA, *Un precursor de Maquiavelo*, «Revista de las Ciencias», XIII. Veg. també, pel mateix autor, *Las doctrinas políticas en la Cataluña medieval* (Barcelona 1950).

ficament humanística ni en les seves fonts ni en el seu enfocament general.³ Està construïda damunt una teoria bàsicament tomista, però Margarit ha evolucionat considerablement des dels seus punts de vista teocràtics del primerenc *Templum Domini* (1464) cap a una concepció del poder del monarca com a instrument de la divina Providència a la terra. Les raons d'aquest canvi de posició probablement deriven més de les lliçons pràctiques de diplomàcia apreses al servei de Joan II que no pas de cap estudi que ell hagués pogut fer a Itàlia. De tota manera, el treball representa un interessant preludi a l'activitat política de Ferran el *Catòlic* a Castella i a Catalunya-Aragó.

El problema de les repercussions del Renaixement sobre el pensament de Margarit ha estat estudiat breument en un tercer article, que examina la significança de la seva obra històrica *Paralipomenon Hispaniae*.⁴ Aquesta obra cabdal és sobretot important per la utilització que l'autor hi fa d'historiadors i geògrafs clàssics fins aleshores deixats de banda pels cronistes peninsulars. En aquest sentit, hom reconeix actualment que és la primera història, escrita per un autor ibèric, que reflecteix les tendències dels historiadors humanistes de l'antiguitat clàssica. La concepció de l'obra fou provocada per un desig de crear un passat venerable per a *Hispania* equivalent al que ja gaudia *Italia*. És important, per tant, per a l'estudi de la ideologia de la quinzena centúria a la Península Ibèrica, d'estudiar com fou concebuda la idea central de l'obra mencionada i quan i com va madurar i es va desenrotllar durant la vida de l'autor. Un examen d'aquesta mena és possible, car a la Biblioteca Nacional de Madrid hi ha un manuscrit que conté diverses versions del *Paralipomenon*.

Abans d'entrar a examinar el còdex en si, resumirem quins altres fets poden tenir influència en l'evolució d'aquesta obra. En la seva primera producció literària coneguda, el *Templum Domini* (1464), Margarit menciona haver escrit un tractat sobre «les coses oblidades d'Espanya».⁵ No hi ha cap més referència al *Paralipomenon* i, com que el manuscrit de què parlarem és inacabat, l'ha d'haver conservat amb ell fins a la seva mort, esdevinguda a Roma el 1484. A partir d'aquest punt la seva història és problemàtica. Margarit no fa menció dels seus manuscrits ni dels seus llibres en el seu testament, i l'obra ha d'haver romàs desconeguda per un temps considerable, del moment que els seus contemporanis mostren

3. VESPASIANO DA BISTICCI, *Vite di uomini illustri del secolo XV* (Florència 1938), pàg. 179: «Compose uno libro intitolato *Corona del principe*, che è mirabil cosa, perchè fa una corona a uno re, e tutte le pietre vi si convengono drento; e a ogni pietra dà la sua similitudine, conveniente al governo d'uno re.»

4. ROBERT B. TATE, *Italian Humanism and Spanish Historiography of the XVth Century*, «Bulletin of the John Ryland's Library», XXXIV (1951), 137-165.

5. Veg. pàg. 119.

un coneixement escàs del seu contingut. Vespasiano da Bisticci, el llibreter florentí amic del bisbe, només devia haver conegut el llibre per referències, perquè en la seva *Vida de Margarit* manifesta equivocadament que arriba fins als mateixos temps de Margarit.⁶ Segons Fita,⁷ Pere Miquel Carbonell, arxiver de la Corona d'Aragó al final del segle xv, tingué aquest manuscrit al seu poder durant algun temps. En les seves succinctes biografies de catalans il·lustres, però, només en menciona el títol.⁸ És més, no usà el llibre de Margarit com a font en la seva pròpia història de Catalunya i Aragó, que començà el 1495. Com que Carbonell era donat a exhibir les seves connexions erudites, sembla plausible que aquest manuscrit anés a parar a les seves mans després d'haver acabat la seva obra, vers el principi del segle.

El *Paralipomenon* no fou publicat fins el 1545, quan Sancho Nebrija edità una selecció d'obres històriques espanyoles en llatí, algunes de les quals apareixien per primer cop. Remarca en el pròleg d'aquesta història que el manuscrit que ell usà estava en molt mal estat, i això es palesa en el text imprès, que conté molts d'errors simples de gramàtica i ortografia. Una comparació del manuscrit de Madrid amb la versió impresa mostra que Sancho havia d'haver posseït un original diferent, perquè ignorava el nom de l'autor, el qual és repetit diverses vegades en el manuscrit conservat.⁹ El còdex usat per Sancho sembla que ha desaparegut; Fita diu que el 1842, Aureliano Fernández Guerra i Bartolomé Gallardo feren una vana recerca dels còdexs usats a la impremta d'aquell, a Granada.

No se sap ben bé com arribà el present manuscrit a la Biblioteca Nacional. Està anotat dues vegades per Carbonell. L'única connexió coneguda de les obres de Margarit amb Madrid és a través de Galceran Albanell, canonge de la catedral de Barcelona, després arquebisbe de Granada i tutor de Felip IV. Albanell estava en possessió de dues de les obres de Margarit: el *Templum Domini*¹⁰ i un tractat perdut mencionat per Nicolás Antonio; podia haver posseït també el *Paralipomenon*, que d'una manera o altra féu cap a la Biblioteca Nacional amb el primer lot de manuscrits.

El còdex¹¹ consta de 251 folis en quart, que fan 200 × 300 mil·límetres. És escrit de diverses mans, que daten aproximadament de la fi del segle xv.

6. *Vite*, pàg. 179: «... la storia del reame di Spagna, dove si trova ogni cosa degna di memoria infino a' tempi sua.»

7. FITA Y COLOMER, *El Gerundense y la España Primitiva* (Madrid 1879).

8. *De Viris Illustribus Catalanis*, *CDIACA*, XXVIII (Barcelona 1852-1864), 239.

9. «Nos de huius auctoris proprio nomine (nam exemplar non habebat) plaerosque viros doctos frustra consuluisse, illud tamen ex eius scriptis colligere licuit, Gerundensem fuisse episcopum hisque decem libris Paralipomenon, hoc est, relictorum Hispaniae titulum indidisse», pròleg.

10. Actualment a la catedral de Barcelona.

11. És el núm. 5554 del catàleg.

L'enquadració de cuir marroquí és uns dos-cents anys més moderna que el còdex, el qual conté cinc versions incompletes del *Paralipomenon*. L'extensió de cada versió és mostrada esquemàticament en un apèndix al present estudi. Examinades superficialment, aquestes versions poden semblar complementàries, però un estudi més aprofundit tendeix a confirmar que de fet es tracta de redaccions successives. Aquestes redaccions no comprenen uniformement la totalitat dels deu llibres de què consta l'obra; els dos primers, és a dir, els que tracten de la geografia de la Península i la seva història en els temps més primitius, són els que hi apareixen amb més freqüència. Aquesta part és indubtablement la més original i més interessant de tot el llibre de Margarit. Els altres vuit llibres només es troben, i encara parcialment, en dues de les cinc redaccions, per raons que seran explicades més enllà.

Per aquest motiu hem cregut millor de dividir el nostre estudi del manuscrit en dues parts: una que tracta de les cinc versions que duen els dos primers llibres, i l'altra que es refereix als llibres III al X, que apareixen només en les dues primeres versions. Seguirem el mètode de Fita,¹² designant les diverses redaccions amb les sigles α , β , γ , δ , ϵ . Les versions no apareixen consecutivament ni separadament en el volum. Els quaderns semblen haver estat relligats de qualsevol manera, de faiscó que el foli 1^r correspon al foli 36^v de l'edició de Nebrija,¹³ mentre el foli inicial d' α apareix al foli 125^r del manuscrit.

II

EL MANUSCRIT (LLIBRES I I II)

1. Com hom pot veure al diagrama de l'apèndix, α és la versió més completa. La dedicatòria i el pròleg manquen, però tenim pràcticament la totalitat del llibre I i el llibre II menys el final. Aleshores ve una llacuna que va des de la fi del llibre II fins a mitjan llibre V. La resta, del llibre V al llibre X, només existeix en aquesta primera redacció, i la conclusió és similar a la de l'edició; el paràgraf final és afegit a mà al foli 82^v.

La primera deducció important és evident. Les línies principals de la construcció del *Paralipomenon* ja apareixen a la versió α , malgrat les diverses llacunes. Si deixem de banda les esmenes, hom pot apreciar de seguida que el text bàsic respon, ja en aquest estadi, als motius indicats en els pròlegs de les versions posteriors, particularment al desig de pre-

12. *Op. cit.*

13. D'ara endavant ens referirem a aquesta edició amb la sigla N.

sentar adequadament l'herència històrica d'Espanya. En general, l'ordre dels capítols en el llibre I és el mateix que en N. Comença amb una extensa descripció geogràfica, bé que no tan llarga com en l'edició, seguida d'una investigació dels primers habitants, llurs reis i els noms que van donar a llur país. Això no és, en si, res de nou en la historiografia medieval, però ací l'augment d'èmfasi mena a una nova actitud vers el material. No estem davant el preludi tradicional al cos principal de l'obra, repetit insistentment pels historiadors peninsulars des dels dies del Toledà. Aquesta introducció ha esdevingut ara autèntic objecte d'investigació.

Des del començ, també, el seu interès local ha prevalgut. El paràgraf separat sobre el comtat del Rosselló, que denota un autor català, hi apareix des del principi, tot i que està mancat de la sèrie d'arguments que proven que aquell territori es troba dins les fronteres d'Espanya. Un vestigi de la tradicional història medieval apareix en el capítol titulat *Laudes Hispaniae*, però posteriorment el seu contingut és absorbit dins una altra secció. El llibre I acaba amb una revista d'antics emplaçaments destruïts de la Península, incloent la predilecta teoria de Margarit que Vilafranca del Penedès és Cartago Vella. Aquesta exploració arqueològica incipient de l'antiga *Hispania*, encara que de fonts literàries, marca el punt de vista crític de l'autor ja des de la seva primera versió.

Les fonts de què Margarit disposava en aquestes altures són poques, comparades amb versions posteriors. Pesades anotacions i llargues addicions marginals, revelen que ell no estava satisfet amb la informació que posseïa. Això no obstant, féu un esforç més gran que els seus contemporanis, collacionant informació dels historiadors i geògrafs coneguts a l'època. Són presents en el cos del text (després tractarem de les addicions) Ptolomeu, Justí, Plini, Mela, Orosi, Isidor i Vincent de Beauvais. Hi ha dos interessants autors nous, tots dos grecs: Diodor Sícul i Heròdot. El primer és citat extensament. Pel que fa al segon, que només és utilitzat una vegada, no hi ha la seguretat que Margarit tingués coneixença directa d'una traducció llatina del grec. El resultat és que els capítols més originals de l'edició — *De urbibus Hispaniae quae propria nomina mutaverunt*; *De urbibus quae quondam in Hispania florentissimae sunt deletae*; *Divisio Hispaniae* — tenen escassa vàlua en α. El capítol sobre les ciutats destruïdes conté una referència a Livi; segons aquest historiador, cap ciutat no fou destruïda a la Bètica durant el període de llur conquesta.¹⁴ Parla poc de Castulo i Numància. La ciutat de Sagunt és un oblit d'importància. Les dues úniques ciutats tractades amb detall són Vilafranca i Empúries,

14. «Ideo urbes quondam memorabiles Hispanie statim recensere in Beticha itaque nullam ab his temporibus quibus Titus Livius eloquentissimam historiam textit nulla urbs collapsa refertur», manuscrit, f. 790v.

la colònia grega. Fins i tot en el cas d'aquesta darrera, però, hi ha una llarga nota marginal.

El llibre II comença amb un llarg capítol sobre els grecs, basat en la Mitologia. Els grecs, declara, són descendents dels fills de Noè i els identifica amb els galacis. Afegeix a això una descripció de Grècia i les seves províncies, amb cites de Virgili, Josefus i sant Agustí. Intenta un altre acostament de la història pagana a la cristiana fent l'establiment dels grecs a Egipte contemporani de Moisès. Amb referència a Egipte mateix, discursseja sobre Apis i Serapis i explana les seves teories sobre la interpretació euhemerística del mite que ell havia recollit de Firmià Lactanci i del Boccaccio. Aquest capítol, tan revelador del gust de Margarit per l'antiguitat i, especialment, de l'interès contemporani per les coses gregues, existia tant en α com en β . No perdura en l'edició, a causa, potser, d'un desig de formar una composició més cenyida. A part d'això, l'única diferència fonamental entre α i N radica en l'ordenació dels capítols.

2. Les nombroses correccions i anotacions a α proven que aquest era usat com a esborrany. Una anàlisi interna indica que Margarit encara hi afegia notes marginals fins i tot després d'haver acabat la versió β . Així, hi trobem moltes esmenes que no són incloses fins a la versió γ . El procediment sembla que ha estat el següent: la primera sèrie d'esmenes afegides a α per la mà del mateix Margarit fou passada als marges de β per un altre escrivà i fou inclosa, juntament amb notes posteriors, en γ .

Aquestes esmenes a α inclouen una altra sèrie de comentaris presos de Ptolomeu, Plini i Mela. La font nova més important és la Geografia d'Estrabó, mentre hi ha d'altres tocs de regust renaixentista com Sili Itàlic i Macrobi. Estrabó fou qui exercí una influència més profunda sobre la seva obra, car Margarit hi trobà testimonis que confirmaven les seves teories sobre les antiguitats d'Espanya. Contràriament al que ell havia pensat abans, el geògraf grec li revelà la possibilitat que els romans haguessin destruït un gran nombre de poblacions hispàniques. El capítol *De urbibus quae quondam in Hispania sunt deletae* pren, per tant, un autèntic valor.¹⁵

De Pomponi Mela ve un gran nombre de comentaris descriptius al

15. Esmena enginyosament la seva afirmació anterior (veg. n. 14): «... statim recensere premitens quod multe fuerant in Hispanie urbes et oppida deleta, que in veteribus historiis nominantur de quibus recensere libet, quod refert Strabo Polybium dicere in tertio libro T. Tiberium Gracchum in Celtiberia trecentas urbes evertisse. In Beticha primam omnium urbium deletarum Calpe urbem esse ... de que meminit Strabo libro tertio estque mons Calpe et quondam urbs in Turdetania. Ab eo monte in Novam Carthaginem tenditur ab his temporibus quibus Titus Livius eloquentissimam historiam texit [nulla esborrat] urbs collapsa refertur ...», manuscrit, f. 190v.

capítol *De terra Ruscilionis*, però això no es manté més enllà de la versió β . En notes posteriors a peu de plana, el capítol comença de prendre un caire antifrancès i porta una pila de proves sobre la inclusió obligada del Rosselló en el territori d'*Hispania*, promogudes presumiblement pels esforços de Lluís XI per a possessionar-se d'aquest comtat.¹⁶

Ja en els primers estadis de redacció, com hem dit més amunt, Margarit devia considerar que el capítol *Unde Graeci originem trahunt* era superflu i el suprimí, car la versió final del principi del llibre II està inclosa marginalment, mentre els capítols són tornats a numerar per tal de fornir l'esquema adoptat en γ i N.

Una altra característica essencial de com Margarit se serveix de les seves autoritats, és la supressió, fins on li és possible, de les fonts de segona mà tals com Isidor, Pàpias, Vincent de Beauvais i llur substitució per fonts més originals.¹⁷ Aquesta exclusió del compilador medieval substituint-lo per una font clàssica més remota distingeix Margarit dels seus contemporanis. En la versió β aquesta substitució es constata més clarament.

3. El text de β no és altra cosa que el text original estilísticament i gramaticalment corregit, sense incloure les esmenes. Hi ha dues diferències materials, però. La primera és la inclusió d'un pròleg que comença: «Paralipomenon Hispanie per Joannem de Margarit gerundensem Episcopum liber. Foeliciter incipit proemium». El mot *proemium* està afegit de mà del mateix bisbe i ens facilita la més antiga prova incontrovertible que Margarit és l'autor del llibre. Aquest pròleg correspon a la introducció en N, la qual duu l'epígraf *De historiographis Hispaniae*. Però aquesta versió no posseeix la bibliografia clàssica que clou el pròleg imprès.

L'altre fet important que apareix en β és una sèrie de capítols que amplien la base geogràfica de l'obra. Tracten de les províncies, muntanyes i rius d'Espanya que han canviat llurs noms i són concebuts d'una manera paral·lela al ja existent *De urbibus Hispaniae quae propria nomina mutaverunt*.¹⁸ Aquesta mena d'estructura literària, amb reminiscències de

16. F. 195v.

17. a) «De quibus massiliensibus meminit Justinus libro trigessimoseptimo. De emporio vero meminit Sozomenus sequutus Valerium Antiam Flavium...», manuscrit, f. 24v; b) «De quibus utrisque meminit Strabo libro tertio nosque de eis satis supra retulimus in capite de deletis urbibus. Alii vero secuti Valerium Antiam Flavium...», N. f. 25r. — a) «Carthago Spartaria secundum Isidorum appellata...», manuscrit, f. 28v; b) «Spartaria secundum Strabonem appellata...», N, f. 27r. — a) «neque illum qui Anthemum in oeta monte peremit ut voluit Vincentius de Beauvais in Historiis»; b) A partir de «ut voluit» tot esborrat, manuscrit, f. 72r. — a) «Romanorum collonia effecit ut placet Ysidoro .xv. libro»; b) A partir de «ut placet» tot esborrat, manuscrit, f. 76v. — Vegeu també Pàpias esborrat al f. 77r, Isidor esborrat al f. 64r, Priscia esborrat al f. 45r.

18. En el manuscrit, ell volgué tractar primer de les regions i les províncies

Petrarca, Boccaccio i el primer Renaixement, ofereix una compacta integració de l'època present amb la Mitologia passada. Aquest darrer capítol està mancat encara d'una gran quantitat d'informació que l'autor havia d'obtenir posteriorment d'Estrabó. En aquests capítols nous, però, ell fa un ardit intent inicial de dreçar una llista de les tribus de l'Espanya pregoda, basada en la informació de Ptolomeu. Hi ha un regust contemporani molt més marcat en aquesta versió que no pas en l'edició. Per exemple, hi és facilitada informació sobre la distribució de les tribus damunt els moderns reialmes i dóna amb molt més detall les descripcions regionals, tot mencionant moltes més ciutats provincianes de poca importància històrica, com Madrid, Medina, Benavente, Guadàlajara, etc. Sembla que la supressió posterior de molt d'aquest material i l'addició de ciutats tals com Tartessos, Mendalia, Belon, Portus Mnesthei, Charteia, Sisapo és deguda al desig de classicitzar el text tant com fos possible, no fos cas que esdevingués una mera geografia de localitats que no tingueren cap connexió amb l'antiguitat.

Una altra addició no present en α és *De urbibus ante Herculis adventum*. El seu text varia també considerablement del de N. Ultra això, l'ordre dels capítols en els llibres I i II és idèntic al d' α . En β han estat afegits els dos capítols finals del llibre II i tot el III. Un examen del llibre II confirma la nostra asserció anterior que β conté en el text molt poques de les esmenes fetes a α . Només hi han estat incorporades unes quantes notes curtes, sobretot de Plini. Les principals addicions marginals a α romanen marginals en β .

Ha estat duta a terme una altra supressió d'informació procedent de Priscià, Vincent de Beauvais i Sozomèn de Pistoia, historiador italià del segle xv. L'estudi continuat d'Estrabó per part de Margarit es fa palès en la seva remarca sobre l'antiguitat dels turdetans i l'existència d'una raça arcaica que envaï la Península, segons el bisbe, després dels cetúbals. La tesi va prenent forma lentament.

4. Malauradament, posseïm molt poc del llibre I en la versió γ : només els cinc darrers capítols. En aquests han estat incorporats tots els comentaris marginals de les versions anteriors, i així hom ha obtingut en línies generals el text final. La llengua mateixa ofereix poques variacions de la de N.

Les esmenes a γ , que són poques, juntament amb la inserció dels títols

que havien canviat llurs noms, segonament de les ciutats, i en tercer lloc de les ciutats destruïdes (f. 52^v), mentre que en la versió impresa menciona en primer lloc els habitants, les províncies i les regions, en segon les ciutats, en tercer els rius, en quart les muntanyes i en cinquè les ciutats destruïdes (N, f. 12^r).

dels capítols, han estat fetes per Margarit personalment. En aquesta versió ell fa referència marginalment a la traducció de Dionís Alexandrí (Periegetes) feta el 1477 per l'humanista Antonio Beccaria, a Venècia.

5. La versió δ té l'apariència d'una versió definitiva. L'escriptura és clara i acurada. Les majúscules són decorades, bé que senzillament, i els títols dels capítols són donats amb tinta vermella. Quant als llibres I i II, conté els capítols que falten en γ , pràcticament sense llacunes. Com que la redacció de la darrera és molt superior, creiem millor de considerar-los com dues versions diferents. Hi ha també diferències internes.

Aquesta versió és la primera que inclou en el proemi un catàleg de les fonts consultades, el qual és idèntic al contigut en N. De més a més, els capítols han estat definitivament reordenats: el capítol titulat *Hispaniae Laudes* ha pres el nom de *Hispania quot nominibus appellata sit ab antiquis scriptoribus*; el que originalment duia aquest darrer títol ha estat afegit a *Quot nationes usque ad nostra tempora Hispaniam obtinuerunt*; el capítol *De terra Ruscilionis*, amb la incorporació del material marginal anterior, afegeix al seu títol la frase polèmica *an sit in Hispania*;¹⁹ finalment, són inserits dos capítols geogràfics nous — *Hispaniae descriptio et terminatio per maritima littora et Pyreneum* i *Descriptio Hispaniae per Mediterranea* —, els quals contenen les dimensions geogràfiques d'Espanya en la seva perifèria i una explicació de la distribució moderna dels reialmes, on el clàssic s'equilibra amb el modern: «Omni autem Citeriori Hispanie et Celtiberis, excepta Navarre regno, solitus erat imperare Aragonie rex. Ulteriori vero Castelle, Portugallie et Granate reges». Hi ha també una llista de catedrals peninsulars, però no és encara tan completa com en el text imprès.²⁰ En aquesta versió menciona el matrimoni de Ferran amb Isabel.

Hi ha unes quantes esmenes a δ , cap de les quals no és de mà de Margarit, excepte, potser, l'únic mot grec del manuscrit, *Ἰσπανία*,²¹ destinat presumiblement a illustrar la grafia *Ispania*. En conseqüència, un bon nombre d'*h* inicials en aquesta part del text han estat esborrades, però aquesta pràctica és interrompuda i no apareix en ϵ . En les darreres versions també omet de rebutjar la llegenda que Hanníbal, en la seva marxa sobre Itàlia, passà a la Gàl·lia a través de Roncesvalles.²² Ça i lla apareixen comentaris marginals, més que no pas addicions, de Pere Miquel Carbonell, l'historiador i arxiver de la Corona d'Aragó. Consisteixen, sobretot, en

19. F. 91^r.

20. Cf. f. 89^v, i N, f. 5^r.

21. F. 93^r.

22. F. 55^r.

versos trets d'Ovidi o Horaci, que illustren les referències mitològiques del text.²³

6. La versió final ϵ consta de la totalitat del llibre I menys el darrer capítol. Escrita per una mà diferent de totes les versions anteriors, en una lletra ràpida i molt compacta, no dóna la impressió d'haver estat preparada per a la impremta. No obstant, és l'única versió que conté la dedicatòria a Ferran i Isabel.²⁴ Aquesta és seguida del proemi: «Paralipomenon Hispanie per Joannem de Margarit gerundensem episcopum liber. Feliciter incipit cum Dei nomine qui leget feliciter perlegat proemium». Com hom pot notar, no s'hi anomena cardenal; aquesta versió, per tant, ha d'haver estat feta abans de la seva elevació al cardenat el novembre de 1483. La llengua, excepte algunes petites diferències d'estil i lleugeres variacions del contingut, és idèntica a la de N.²⁵ El començ de *De terra Ruscilionis*, etcètera, indica que aquesta versió substitueix la versió δ . En altres detalls, però, ϵ conserva les característiques de δ , indicant de més a més que hom no va fer servir una còpia d' ϵ per a imprimir N.

Un progrés final en l'organització del material és el produït per la separació de la darrera secció de *Que de Celtiberis scripserunt antiquiores* en un nou capítol independent, *De Pyreneis montibus*. D'altra banda, *De Citeriori Hispania*, un capítol autònom en N, resta inclòs encara ací en el cos del capítol *De provinciis Hispanie* etc.

Malgrat aquestes petites diferències, és probable que, encara que ϵ no fos usat per a la versió impresa, N ha d'haver estat basat en una versió que no en diferia gaire.

III

EL MANUSCRIT (LLIBRES III AL X)

1. En la primera part ens hem ocupat dels llibres I i II. Examinem, ara, la construcció dels llibres III al X. D'aquests darrers, que formen el nucli més nodrit del *Paralipomenon*, no se'n conserva rastre en les versions γ , δ i ϵ , mentre que en α només hi ha des de la segona meitat del llibre V fins al final, i en β els llibres III al V, la conclusió del qual, però, també manca.

23. F. 85r, 96r, 99r.

24. F. 103r.

25. La llista de catedrals del f. 107r ara és similar a N. Els dos blancs del text imprès també apareixen al f. 116r.

La part del llibre v que es repeteix en α i en β és en tot idèntica. Però això és comprensible donat que el material és en gran part tret textualment d'historiadors clàssics. L'única diferència fonamental entre α , β i N radica en la numeració dels llibres.²⁶

Fita dividí les cinc versions del manuscrit en dos grups: un de format per α , β i γ , i un altre per δ i ϵ ; ell diferenciava el primer del segon, perquè aquell fou esmenat de mà de Margarit i consta solament de vuit llibres. Tot i que aquesta divisió pot ésser justificada pel fet mencionat en primer lloc, ben mirat no és necessària quant al nombre de llibres, car β ja dóna una llista de capítols, en el seu proemi, que conté deu llibres.

Examinem la numeració dels llibres en α , sense parar esment en les esmenes. El llibre v s'estén des del temps següent a l'expulsió dels cartaginesos fins a les guerres civils de Màrius i Sulla (llibres vi i vii de N). El llibre vi tracta de les guerres civils de Màrius i Sulla i de la lluita de Cèsar i Pompeu fins a l'arribada d'August (llibres viii i ix de N). No obstant, el número del pròxim i darrer capítol en α és x. Això no sembla una addició posterior. Margarit, havent arribat quasi a completar la versió α , ha d'haver canviat de pensament sobre el nombre de llibres. Una lectura de les esmenes a α aclareix el problema i indica que un arranjamnt definitiu fou ben tost aconseguit. En dos llocs distints la numeració del llibre v és canviada en vii o en vi, i aquesta darrera és la que perdura, car el llibre vii tracta de la tercera guerra púnica i la destrucció de Cartago i Numància. Així, el que originàriament era llibre vi esdevé llibre viii, però ara s'estén fins al llinatge de Cèsar, que constitueix la introducció del llibre ix, dedicat a les guerres de Cèsar i Pompeu. Per consegüent, no hi ha cap raó clara per a considerar que α , β i γ estan constituïts per vuit llibres, puix que les correccions que donen la forma definitiva de l'obra ja es troben en la versió α esmenada.

26. Hi ha, però, petites variacions entre el manuscrit i N: a) La localització de Cartago Vella ha estat canviada. Segons la versió β (manuscrit, f. 28v): «Primam omnium urbem memorare libet Veterem Carthaginem Hispanie quam ex suo nomine denominarunt in Citeriori Hispania inter letanos et anchetanos quondam antiquorum populos». N, f. 27r diu: «Haec in Citeriori Hispania situm habuit inter Elarqueones secundum Claudium Ptolomaeum». — b) La seva descripció del setge de Sagunt i els seus esforços per a localitzar-lo (N, f. 30r), no apareixen a la versió β , f. 238r. — c) És digna de notar una altra addició a una afirmació feta en α . A mida que progressava en els seus estudis, Margarit s'anava convençant que els romans no fundaren gaires ciutats a Espanya, sinó que desenrotllaren les que ja existien. Versió α , f. 140v: «Pertinet insuper ad romanos Villa Franca Poenorum post eversam Veterem Carthaginem Hispanie ad ipsos eciam spectat sardonium oppidum et Julium in ceretanis». N, f. 31v diu: «Pertinet insuper ad Romanos Villa Franca Poenorum Sardoniumque oppidum et Julium in Ceretanis, quae omnis non a Romanis prius fundata sed vel ampliata, vel instaurata fuisse constat». També fa unes remarques similars sobre Tarragona.

2. Les addicions més importants de text a α són les dels capítols sobre Tarragona i Numància. En la versió originària, sense disposar de la informació d'Estrabó ni de Plini, examina la fundació de Tarragona. A part d'Isidor, no menciona més que opinions personals, que en molts casos són extraordinàriament rebuscades i singulars.²⁷ Aquesta manera de fer història sense fonament no és característica de Margarit, el qual la substitueix després per matèria espigolada de les fonts clàssiques damunt dites i suprimeix la introducció primitiva. No fa desaparèixer, però, la seva teoria personal que Tarragona ja era vella al temps dels dos Escipions, malgrat que tant Estrabó com Plini afirmen que foren els romans els qui fundaren la ciutat. L'afirmació del bisbe es basava en una explicació filològica, i és significatiu que ell li donés més valor que al testimoni dels historiadors clàssics.

Quant a Numància, havia intentat d'usar altre cop la descripció de la ciutat que ja apareixia en el capítol sobre les ciutats destruïdes,²⁸ però això fou suprimit i substituït per informació presa de Flor, Estrabó i Mela. Com a tribut, afegeix un comentari de la seva pròpia mà a la victòria romana: «sed tantum de nomine triumphatum est, Numantium enim victo-
ris catena non tenuit».²⁹

El darrer capítol, que tracta de l'edicte d'August establint l'impost universal, té petites variants del text de N. La còpia de l'escrivà acaba tot just abans del paràgraf final, que és afegit uns folis més enllà, autògraf, en una pàgina en blanc.³⁰ L'anvers d'aquest mateix foli conté el judici d'Hilarió de Verona sobre la història del bisbe.

La versió β dels capítols III, IV i V té poc interès des del punt de vista de les variants. El capítol *Quomodo Carthaginenses Hispanie post Graecos*

27. «Et quoniam multi res hispanicas describentes inter quos est Ysidorus libro XIII Etymologiarum affirmare voluerunt Scipiones urbem Terrachonam construxisse eamque terram Agonis appellasse uti qui apud eam maximos Agones bellorum preliorumque sustinisset terram Agonis appellari iusserunt. Ego vero illis non assencio ... [perquè Tarragona ja existia abans de l'arribada dels romans] ... et quoniam diximus (f. 140^v) antiquiorem Terrachone fuisse originem quam a Scipionibus audivisse a perito judeo que in Deuteronomio legitur ubi exponuntur reges quos populi Israel superarunt in Caldeo legitur superasse Terrachonam dicentes ipsam urbem fuisse sub och Rege bassan [Deuteronomi, 3] quod tamen verum esse non puto. Retulit et insuper in quibusdam hebreis codicibus inveniri hanc urbem sub Salomone rege fuisse quod eciam non autenticum video...», manuscrit, f. 140^r. Les referències a la llegenda de Tarragona com a la ciutat dels jueus, dels còdexs hebreus i del savis jueus són residus interessants de la societat en què vivia Margarit. El call de Girona havia posseït en el passat un gran nombre d'erudits jueus.

28. F. 191^v.

29. F. 204^v.

30. Acaba: «... et si qui plures addunt annos errarunt et non mediocriter», manuscrit, f. 82^v. N acaba: «... et si qui plures addunt annos errant vehementer.», f. 77^v.

dominium obtinuerunt conté una repetició del capítol del llibre I titulat *De Pyrineis montibus ac metallis eorum*.³¹ Desapareix en l'edició.

IV

LA REDACCIÓ DEL MANUSCRIT

1. Fins ara només posseïm testimonis molt febles que ens ajudin a datar les diferents versions. En el seu *Templum Domini*, el bisbe fa referència a «*alio tractatu oblitterarum Hispaniae*». Per tant, ha d'haver existit abans del 1464, data aproximada d'aquesta obra, una forma del *Paralipomenon*. Les esmenes a β no contenen la referència a un viatge fet a Guipúscoa l'any 1477, present només en N.³² Una esmena a γ menciona una obra impresa el 1477. La dedicatòria d' ϵ ens situa al començament de la campanya de Granada, és a dir, prop de la fi de l'any 1481. Aquests són tots els testimonis directes de què disposem.

Quant als testimonis indirectes, hi ha dos punts importants a considerar. En primer lloc, Margarit fa referència inicialment a un *tractatus*. Aquest terme és poc apropiat per a descriure una obra de l'extensió de la versió α , planejada per a constar de deu llibres. Ultra això, la versió α conté, incorporades al text, llargues cites de Diodor Sícul. Aquest historiador fou traduït del grec al llatí per primera vegada el 1472, i aquesta traducció és idèntica a la usada per Margarit.

L'única conclusió acceptable és que el *tractatus* s'ha perdut i que la versió inicial del *Paralipomenon* fou composta després del 1472. Això està més d'acord amb els esdeveniments polítics, car el bisbe tingué poc temps per a ocupar-se de literatura durant les vicissituds de la guerra de Catalunya contra Joan II, en la qual ell exercí un paper tan important. La versió β , que no ofereix grans variacions damunt α , ha d'ésser de temps molt acostat al d'aquesta. La versió γ , sense esmenes, fou composta abans del 1477 o prop d'aquesta data. En canvi, δ no ens ofereix cap indicatiu per a la seva datació, ja que la qual cosa és de lamentar, car hauria estat interessant de saber si el bisbe la començà abans de la seva partida cap a Itàlia, a començaments del 1481. La darrera versió, ϵ , fou redactada a Itàlia, abans de la seva elevació al cardenalat el novembre de 1483.

2. En resum, un estudi del manuscrit demostra que la idea del *Paralipomenon* s'ha d'haver acudit a Margarit en la seva joventut, possiblement

31. F. 27^v.

32. F. 25^r.

abans que retornés d'Itàlia a Catalunya el 1453, i va madurar al llarg de la resta de la seva vida. No podia deixar perdre, durant la seva estada a Itàlia, l'oportunitat d'acumular una biblioteca encaminada a aquest fi. La manera periòdica de retornar a les seves fonts demostra que la idea d'investigar l'antiguitat clàssica d'Espanya se li ocorregué abans d'estar ben versat en el material necessari per a la seva tesi. Per exemple, no sembla haver-se adonat, abans de completar α i β , de la quantitat d'informació que es pot obtenir d'Estrabó. Per tant, Margarit degué sentir-se profundament influït per la devoció a l'antiguitat que ell havia observat en els estudiosos italians, fins al punt que es decidí a començar una obra per a la qual no estava plenament documentat.

El material que recollí reflecteix çà i lla, és veritat, una humana vanitat en l'acumulació de coneixements estèrils. Però, d'altra banda, cal tenir present fins a quin grau Margarit retallà i afaçonà les versions inicials, fins i tot suprimint capítols sencers, per tal de produir una obra adequada i amb unitat. Fou la fascinació que li produïren els grecs que provocà les seves cites supèrflues. Malgrat tot, aquest mateix entusiasme pels clàssics l'induí a rebutjar els escriptors de l'Edat Mitjana en la seva recerca d'informació. L'enciclopedista medieval dóna pas a la font original.

Margarit ha estat criticat pels nombrosos errors de nomenclatura trobats en la versió impresa de 1545. L'objecte de l'edició posterior de Schott fou, de fet, una revisió d'aquestes errades. Algunes d'elles poden certament resseguir-se fins al manuscrit, tal com *Lapacianorum Scutrilentum*³³ per *Lapatia coru promontorium seu Trileucum*.³⁴ Però la majoria són degudes a lectura descurada per part de l'impressor de la primera edició.³⁵

Aquesta manca d'atenció no podria ésser atribuïda a Margarit. Només el fet que hi hagi cinc versions fragmentàries del *Paralipomenon* (amb la possibilitat que n'hi hagi hagudes més, car el manuscrit sobre el qual es basà N està perdut) mostren la cura i l'entusiasme que ell prodigà en el treball de tota una vida.

33. N, f. 4r.

34. Ptolomeu, 2,5.

35. L'afirmació que apareix a N, f. 28r sobre la llengua basca és evidentment errònia: «Hi proprium idioma barbaricum a latino non admodum distans effecerunt». El manuscrit, f. 31r no té el «non». A propòsit d'Hèrcules, manuscrit, f. 36r, diu: «tamen remanent quae ad nos quorundam relationibus sive scriptionibus maxime graecis fragmentata transmissa sunt». N, f. 22r, porta per error «gratis» en lloc de «graecis». La lectura corrompuda a què es fa referència en N (f. 21r) per part de l'editor hauria de fer: «refert illum fuisse tempore Moysi anno ab orbe condito tribus millibus sexcentis quinquaginta duobus istumque Herculem aiunt Syrum.» Veg. manuscrit, f. 35r. En el capítol *De urbibus Hispaniae ante Herculis adventum* de la versió impresa, fa remarcar que només hi ha dues ciutats que encara sobrevisquin d'aquest període, de les quals menciona Scalabius (Lisboa). A continuació parla d'una tercera anomenada *Iberia*. La manca de referència a una segona ciutat és deguda al

V

LES FONTS

1. Malgrat viure en un temps d'investigació erudita del passat, Margarit menciona rarament el treball dels seus contemporanis. Hi ha poques dades, per tant, que ens permetin de descobrir un possible model del *Paralipomenon*. La menció, però, d'una figura de remarcable importància per a la historiografia del Renaixement ens deixa penetrar més en la valoració que el bisbe atorgava a l'erudició contemporània. Fa referència dues vegades a Leonardo Bruni com el príncep dels historiadors italians. Bruni no era desconegut a Espanya, car havia estat en relació amb Joan II de Castella i Alonso de Cartagena, bisbe de Burgos, però la seva obra com a historiador havia tingut poca repercussió, o gens, fins al final de la quinzena centúria.³⁶

La seva personalitat i el seu mètode històric expliquen la lloança que li adreça Margarit. Tots dos eren polítics i homes de lletres; Margarit era conseller de Joan II de Catalunya-Aragó, Bruni conseller de Florència,

fet que Gades és esborrada del text del manuscrit i transferida a un altre capítol. Tot això demostra que Margarit no havia produït un text revisat definitivament per a l'estampa, quan va morir. — Les següents lectures del manuscrit corregeixen males transcripcions de l'edició. Només n'he escollit unes quantes, sobretot entre la nomenclatura :

N	Manuscrit
f. 27 ^v Gerionarum	f. 30 ^r Germanorum
13 ^v Uliscam	43 ^r Ulyseam
13 ^r Valerii	42 ^r Phalerii
14 ^v Vieatus Cluvianus	44 ^r mearus Clodianus
16 ^v Lucentino	47 ^v Lusitano
16 ^r aliis	diis
17 ^r Lausum	49 ^r Bausum
17 ^v Aseva	49 ^v Ascua
6 ^r Hosipos Igetas	119 ^v Hos ipsos igletas

Les lectures del manuscrit donen la reproducció correcta del nom de lloc clàssic. Foren aquests errors, tan obvis en la major part de casos, que induïren Vaseus, l'historiador flamenc del segle XVI, a blasmar l'impressor més que no pas Margarit en el seu judici del *Paralipomenon*, d'altra banda favorable: «Hic quoque typis excusus, sed non satis emendatus», *Hispaniae Chronicon*, edició SCHOTT (Frankfurt), I, 579.

³⁶. Sobre Bruni, veg. SANTINI, *Leonardo Bruni e i suoi Historiarum Florentini*, ARSNISP, XXII (1910). H. BARON, *Leonardo Bruni Aretini humanistische philosophische Schriften* (Leipzig 1928). — En el *Templum Domini*, caps. X, XII, XIII, Margarit cita el seu *De Bello Italico adversus Gothos* i els *Historiarum Florentini Populi libri XII*.

i la finalitat d'aquest en la seva història de la República — una obra mencionada en particular per Margarit — fou la commemoració dels orígens històrics i la creixença del seu país nadiu. Aquesta és també l'atmosfera del *Paralipomenon*. L'amor a la seva terra l'havia fet passar de la literatura a la política. El requisit previ per a l'honor d'un país era un passat noble, i Margarit, com Bruni, estava preocupat amb la dificultat de «ritrovare le cose passate» i amb la concreció de les relacions entre els romans i la seva pàtria.

Era característic de l'època l'entusiasme de Bruni pels grecs i per llurs monuments literaris, que manifestà en una sèrie prodigiosa de traduccions. Margarit, sense els dots d'erudit de Bruni ni cap coneixement de la llengua, mostrà una indiscutible devoció, igual que els poetes i erudits de la cort de Joan II de Castella, per qualsevol mot grec que sentís pronunciar. Per això, en el seu pròleg, per tal de donar el to de la seva història, Margarit exhibeix, amb aire de conjurador, una sèrie de fonts consultades que l'haurien convertit en l'humanista més eminent del seu temps si ell les hagués pogudes consultar realment. Hiparc, Eudox, Eratòstenes, Timeu, etc., eren noms d'autoritat, però la seva utilització és rarament confirmada pel material contingut en el cos del text. Aquest desplegament d'erudició pomposa li fou criticat per Nicolás Antonio, i amb raó, car Margarit no arribà ni tan sols a extreure aquests noms de les fonts que ell havia manejat personalment. Els reproduí, en efecte, d'una llista facilitada per Giovanni Andrea de Bossi, bisbe d'Alèria, en l'edició d'Estrabó feta a Roma el 1469, fins a l'extrem de copiar-ne els adjectius, però ometent el nom d'Estrabó en el context.³⁷ Això fa tot l'efecte que ell vulgui atribuir-se els resultats de la investigació dels altres; i no és aquesta l'única vegada que n'esborra el rastre.

Un cop d'ull ràpid sobre el text de la seva obra és suficient per a descartar, com a fonts directes, ultra les mencionades més amunt, Hippias, Sebós, Bio, Xenofont Lampsacè, Baeto, Polibi, Artemidor i Posidoni.

Les fonts principals per als llibres I i II són Ptolomeu, Estrabó, Mela

37. Pròleg a l'edició d'Estrabó: «... ob eam rem divino ingenio atque eruditione viri Hipparchus, Eudoxus, Eratosthenes, Hippias, Sebosus, Bion, Xenophon Lampsacenus, Beton, Timeus, Dionysius. Et artis totius splendor et constans artifex Ptolomeus et ante illum Plynus ac Mella. Augustique temporibus Strabo aliique per plures numquam satis laudati prodire ... non minus historicus quam geographus atque philosophus et Homerice magestatis illustris expositor ...», f. 1^r. — Pròleg al *Paralipomenon*: «Utarque praeter antiquorum morem testimonio scriptorum maxime circa antiquiora, ne legentes me deliberasse, aut confinxisse vetustiora opinentur. Sequarque ut plurimum autores antiquissimos tam Philosophos quam Geographos, Hipparcum, Eudorum, Heratosthenem, Hyppiam, Schosum, Biontem, Xenophontem, Betonem, Themaum, Dionysium et totius artis splendorem et constantem artificem Claudium Ptolomeum, Plinium, insuper Pomponeum Mellam», N, f. 2^r.

i Plini. Tots ells, excepte Estrabó, apareixen en la versió *a*, encara que no se n'aprofita plenament, ni de molt. Però, tot i això, Margarit en tragué més rendiment que no pas els seus contemporanis, dedicats encara a descriure l'herència gòtica de la Península. Ell apareix com el primer que enfondeix en les dades facilitades per Ptolomeu i les confronta amb altres fonts.³⁸ Les seves llistes de tribus, rius i ciutats són basades visiblement en aquest geògraf, especialment les que es refereixen al litoral nord-oest d'Espanya. Inclou çà i lla, sota el nom de Ptolomeu, comentaris que no apareixen en el text original. És possible que hagi usat un text comentat; en tenim un exemple en els comentaris sobre *urbs Lemaceni*.³⁹ Interpreta malament l'escriptor grec en ocasió de la localització dels bàstuls⁴⁰ i és difícil de comprovar si és un error voluntari o merament una acceptació de la interpretació d'un comentador. L'autoritat de Ptolomeu, en altres casos, no el priva d'estar-hi en desacord. Contradiu Ptolomeu i Estrabó en declarar que Calahorra és la capital dels autrigons, mentre que aquests dos geògrafs declaren que és la capital dels bascons. El pla general de Ptolomeu, però, hi és patent, a grans trets.

Plini el Vell fou probablement el geògraf clàssic més llegit durant l'Edat Mitjana, malgrat que, essent la seva obra un pur catàleg, és inferior en interès a Estrabó i Mela. Plini ens dóna quatre-cents noms geogràfics, en contrast amb els dos-cents d'Estrabó i els cent cinquanta de Mela. A desgrat d'això, Margarit no el fa servir tant com Estrabó o Ptolomeu. Això pot ésser degut a preferència per la font grega, o també al fet d'haver seleccionat els seus noms de lloc entre els que podia identificar amb equivalents moderns, fossin o no fossin procedents de font grega. Sigui com sigui, Plini, el manual medieval d'Història Natural, no té un lloc destacat en el *Paralipomenon*. Margarit no hi està d'acord quant a la fundació de Tarragona,⁴¹ i un dels errors importants del *Paralipomenon*, el de col·locar Munda, l'escenari de la desfeta dels pompeians, a la costa de la Lusitània, en lloc de fer-ho a la Bètica, pot haver derivat de l'afirmació de Plini «ab Durio Tagus .cc. interveniente Munda...». Aquest darrer es refereix en realitat al Mondego.

Pomponi Mela és usat encara menys que Plini. Malgrat la considerable informació que dóna sobre el litoral cantàbric, Margarit ha preferit Ptolomeu. Potser hauria estat més indulgent si hagués sabut que Mela havia nascut a Espanya. No és probable que Margarit ometés aquesta informació

38. Abans Ptolomeu havia estat ja utilitzat, però molt poc, per Rodrigo Sánchez de Arévalo en la seva *Historia Hispanica* (ed. SCHOTT, *Hisp. Illustr.* I, 122-124).

39. N, f. 18^r.

40. N, f. 11; Ptolomeu, II, 4, 6.

41. Cf. supra, pàg. 118.

deliberadament, car la seva intenció era d'afavorir la causa de l'antiguitat d'Espanya. De més a més, com en el cas de Plini, hi està en desacord en punts de poca importància. No acaba de veure, per exemple, com Carteia es pot identificar amb Tartessos.

Però aquestes fonts es troben a disposició de qualsevol historiador medieval curiós. L'atmosfera cultural de l'època dugué Margarit per camins més nous. Ell és el primer home de lletres peninsular que usa la Geografia d'Estrabó amb finalitats erudites.⁴² Les dues traduccions més importants d'aquesta obra en el segle xv foren fetes pels florentins Jacopo Angelo da Scarparia i Guarino Veronese. La primera fou usada per Flavio Biondo. Pius II i Margarit preferiren la darrera i més recent, completada el 1456 a instàncies de Nicolau V i estampada per Conrad Sweheym i Arnold Pannartz a Roma, cap al 1469. N'aparegueren noves edicions el 1472 i el 1480. L'edició original porta un pròleg del bisbe d'Alèria, dedicat a Pau II. Malgrat els canvis en la fraseologia efectuats per Margarit, el fet que ell en altres bandes citi aquest pròleg no permet de dubtar que la seva font resideix concretament en aquest text. A part les llistes de noms manllevades a Ptolomeu i altres, la descripció general de la Península Ibèrica deriva d'Estrabó. El pla de Margarit és més aviat desordenat comparat amb les descripcions força metòdiques de la costa contingudes en el llibre III; ell prou tracta de seguir l'original, però es desvia, en el capítol sobre la costa mediterrània, en fer sobtadament un examen de la Hispània Citerior i la Ulterior, que acaba amb una llista de les divisions eclesiàstiques modernes. El títol, *Descriptio Hispaniae per Mediterranea*, és, així, més aviat desorientador. A desgrat de la seva preferència per Estrabó, no el cita d'una manera íntegra, presumiblement perquè l'estructura de la seva història havia estat més o menys establerta abans. Els dos principals paràgrafs manllevats íntegrament fan referència als famosos turdetans i a les mines de metalls preciosos dels Pirineus.⁴³ Ja hem indicat abans el descobriment, per part de Margarit, de la tribu dels igletes, invasors de la Península després dels cetúbals.⁴⁴ Però Estrabó és importantíssim per la informació que forneix sobre ciutats i colònies primitives. Margarit accepta el judici escèptic d'Estrabó sobre la destrucció de tres-centes ciutats de la Celtibèria per Tiberi Grac, però no es mofa tan obertament com Estrabó de la lírica descripció de Posidoni sobre la riquesa de metalls preciosos a les mines dels Pirineus.

Com en altres casos, Margarit selecciona en escollir la informació i es

42. L'any 1410 Palla Strozzi, deixeble de Crisolora, va portar a Itàlia un text grec del geògraf, que després fou traduït per Jacopo Angelo de Scarparia. Vegeu G. VOIGT, *Il resorgimento dell'antichità classica* (trad. italiana, Firenze 1888-1897), I, 227.

43. III, 2, 7-9.

44. III, 4, 19.

veu obligat a dissentir en diversos punts. No està d'acord amb la localització de les Cassitèrides, i declara que són al sud del port d'Arotreba (nord-oest de Galícia), d'acord amb les cartes de navegació, mentre Estrabó diu que són al nord.⁴⁵ Cap dels dos no aclareix què eren realment aquestes illes, car el mateix Estrabó les localitza vagament. Per consegüent, Margarit troba justificat de no incloure'n la llarga descripció dels habitants. També troba inacceptable la relació de la fundació de Cadis⁴⁶ i omet extensos passatges sobre les columnes d'Hèrcules.⁴⁷ Aquestes omissions són de vegades reveladores. Estrabó donava una gran fe al valor històric dels poemes èpics i narrava el viatge d'Ulisses a Espanya al costat d'una discussió sobre si Tartessos era Tartaros. Res d'això no apareix al *Paralipomenon*. Potser la desconeixença dels temes homèrics el féu circumspecte a repetir-los. Entre altres passatges omesos hi ha els que tracten dels productes naturals d'Ibèria — usats sovint per historiadors anteriors en lloança d'Espanya —, dels vestits del país⁴⁸ i molts exemples de coratge indòmit dels indígenes.⁴⁹ Finalment, no menciona els noms de ciutats ben conegudes en l'antiguitat com Itàlica, Ilipa, Karmon, Ategua⁵⁰ o Asta, Nebrissa.⁵¹

Entre les referències secundàries, només mencionarem Dionís Alexandrí (Periegetes)⁵² i l'Itinerari d'Antoní Pius.⁵³ Són de poca importància. El primer és usat en substitució de Priscià parlant de Gades i, tret del segon, és afegida una nota que Banyoles era coneguda com a Aquae Votonis.

2. Després dels geògrafs, els dos principals historiadors usats en els llibres I, II i III són Diodor Sícul i Trogu Pompeu a través del resum de Justí. Aquesta darrera fou una font bàsica d'informació durant l'Edat Mitjana i tenia un interès especial per a l'escriptor català per les seves sinceres lloances de la Península. Tot el llibre darrer hi és reproduït pràcticament, bé en cites llargues, bé en cites curtes, a excepció de les dades sobre les guerres púniques, massa vagues perquè tinguessin valor. Justí, per tant, li forneix tota la història de l'Espanya pre-hercúlia, des de Gargoris⁵⁴ fins a l'origen dels cartaginesos i dels gaditans. Aquest darrer

45. N, f. 4^r; Estrabó, III, 5, 11.

46. N, f. 15^r; Estrabó, III, 5, 3.

47. III, 5, 5.

48. III, 4, 16-17.

49. III, 4, 18.

50. III, 2, 2.

51. III, 1, 9.

52. Manuscrit, f. 45^v, versió γ.

53. Manuscrit, f. 190^r, versió a.

54. N: Gorgonius.

fragment de la història antiga solia ésser omès pels cronistes peninsulars, però Margarit, amb la preocupació pels orígens remots del seu país, no el podia passar de llarg. Margarit sol donar coneixement d'aquesta font, excepte, cosa curiosa, en el conegut i sovint repetit passatge en lloança d'Espanya, que ell insereix complet.⁵⁵ És interessant de notar, finalment, que no menciona la lloança que Justí fa de Viriat,⁵⁶ on es preté que fou l'únic general ibèric que pogué combatre amb èxit contra els romans. Les remarques d'Estrabó sobre el mateix tema són també passades per alt. Sembla que Margarit desconfiés de qualsevol prova que concedís a les races peninsulars un talent militar superior als romans, que ell, com a humanista educat a Itàlia, tenia en la més alta estima.

Margarit prossegueix amb els celtíbers la seva investigació de les tribus que contribuïren a la formació d'Espanya. Hom li ha de reconèixer també que fou en això un innovador en l'ús de Diodor Sícul en la història peninsular. La principal traducció de Diodor fou duta a terme per Poggio Bracciolini i fou impresa a Bolonya el 1472. Una comparació dels textos revela que, a part d'unes petites modificacions en el vocabulari, el llenguatge és el mateix. Pràcticament, tot el capítol *Que de Celtiberis scripserunt antiquiores*⁵⁷ procedeix textualment d'aquest origen. L'escriptor sicilià és aprofitat també per les seves remarques sobre els *Gallatae*, les mines dels Pirineus i l'itinerari d'Hèrcules. Quant a l'heroi grec, cal notar que Margarit no s'està d'ometre parts importants de la narració a fi de no perjudicar la seva tesi d'un Hèrcules espanyol malvat.

No és sorprenent, en un treball humanista, de trobar testimoniada la importància de Firmià Lactanci, el Ciceró cristià. La seva obra imposa una interpretació racionalista de la mitologia pagana, amb la humanització dels antics déus, principalment Hèrcules i Saturn. Margarit fa citacions, lliurement, de les seves *Institutiones Divinae*, llibre I.⁵⁸

3. La resta del *Paralipomenon*, llibres IV al X, des de la conquesta d'Espanya pels cartaginesos fins a l'adveniment d'August, és tret textualment d'historiadors llatins ben coneguts, principalment Livi i Cèsar.

Encara que Livi fou força ben conegut de nom a la Península durant el segle XV, el resum de Flor fou l'únic text usat com a font; així i tot, hom mostrà poc interès a seguir les campanyes en l'Espanya romana. La primera persona que apareix atreta per l'obra de l'historiador és Joan I

55. N, f. 6r.

56. XLIV, 2.

57. Manuscrit, f. 195v, versió a.

58. La seva identificació del primer Hèrcules amb Samsó en l'Antic Testament pot haver estat causada pel comentari que Omphale, una dona no casta, féu seure Hèrcules als seus peus vestit amb la roba d'ella.

de Catalunya-Aragó, el qual, el 1370, obtingué una còpia de Livi en sicilià.

A partir d'aleshores s'efectuen a la Península una sèrie de traduccions, difoses des de Catalunya. Se suposa que Guillem de Copons en féu, el 1383, una traducció de la francesa de Pierre Berçuire. Martí de Riquer sosté que la traducció de López de Ayala es basà en aquesta versió catalana. Sigui com sigui, al British Museum hi ha una traducció catalana del segle xv.⁵⁹ També és possible que Livi fos conegut del català Antoni Canals, que s'hi referí en les seves obres (cap a 1410). Hi ha altres punts de contacte entre Livi i la meitat oriental de la Península: Álvaro García de Santa María, el marquès de Santillana i Rodrigo de Pimentel, comte de Benavente, en posseïen una o més versions. Les traduccions de López de Ayala, juntament amb un resum de les *Dècades*, I-III, pel comte de Benavente, fet presumiblement sobre els vuit manuscrits que tenia al seu poder, passaren a la biblioteca de Santillana. El Livi d'Álvaro García fou transferit al marquès de Tarifa, *el Vell*, junt amb totes les seves obres, i després passà a la Cartoixa de Santa María de las Cuevas. En la darrera meitat de la centúria, el nombre de biblioteques privades que contenien Livi en llatí o en vulgar havia augmentat. Hi ha cinc exemplars del xv a la biblioteca del duc de Calàbria, dos dels quals són ara a la Biblioteca Universitària de València. Carles de Viana en posseïa versions llatines i franceses; el conestable de Portugal, dues versions llatines. Descomptant un exemplar existent a la biblioteca de Duart de Portugal, hom pot veure que Livi continuava essent molt més conegut a la part nord-est de la Península. Margarit, bé que fou el primer a usar extensament aquest historiador com a font, fou també un producte de la primerenca tradició humanística del seu país. De més a més, l'ús extensiu de totes les referències a Espanya en Livi, Flor i Cèsar és un precedent que apunta a les investigacions més profundes del segle xvi.

L'ús de Livi és corrent en la versió α i hom troba poc més que canvis estilístics que el diferenciïn de la impressió. Però el mateix text de Livi, tot i romandre inalterat en el seu contingut i en l'ordenació dels esdeveniments, ha sofert moltes modificacions: abreujaments i canvis lingüístics i de construcció. Aquestes alteracions, ¿foren efectuades pel mateix Margarit o són producte d'una font intermèdia? Sabem que el nostre autor posseïa el *Cronicon Universale* de Sozomèn de Pistoia, el qual tampoc no usa Livi sinó per a les Guerres Púniques. Si comparem fragments de Sozomèn i de l'historiador romà, és obvi que el primer transcriu Livi literalment.⁶⁰ Per tant, a Margarit no li hauria calgut un text original

59. Harley 4893.

60. LIVI, XXXIV, 17: «Consul interim rebellione Bergistanorum ictus, ceteras quoque civitates ratus per occasionem idem facturas, arma omnibus cis Hiberum

de Livi, hipòtesi confirmada de més a més pel fet que ell modifica el Cronicó d'una manera semblant en els fragments d'aquest no basats en Livi. Com que no menciona enlloc la relació entre els dos autors i al mateix temps reforma el material que recull, sembla probable que es tractà d'un intent d'ocultar el plagiari. No és que Margarit fos enemic de reconèixer la transcripció directa de fonts clàssiques, car sempre delimita perfectament aquestes del que és el seu text propi; però en aquest cas, on l'ús de Livi (i Cèsar) és bàsic i prolongat, tendeix a afegir el seu toc personal a aquest material. Alterar l'estil de Livi hauria semblat herètic a un humanista, però Margarit, tot i no ésser hipersensible en matèries de forma i expressió, aconsegueix de fer-se distingir de l'historiador llatí medieval. Nebrija assenyala en el pròleg a l'edició: «Sane eius stylus longe tersior, quam Roderici oratio, quae nihil nisi Gothicum sonat».

Livi apareix primer com una de les successives fonts del llibre iv del *Paralipomenon*, que conté les breus remarques de l'historiador llatí sobre la primera guerra púnica. El llibre xxi, sobre la segona guerra púnica, és l'eix del llibre v del *Paralipomenon*. Margarit només interromp la fluència de la narració per a inserir dissertacions geogràfiques sobre poblaments romans, com Tarragona, tot seguint la seva pràctica habitual, o afegint una pinzellada tòpica a la campanya d'Escipió contra els ilergetes, que titula *De gente Navarrorum et urbe Atanagro quae hodie Pampilona dicitur*. Això fou motivat probablement pels interessos que tant Joan II com Ferran II de Catalunya-Aragó tenien en aquest regne. Margarit abreuja generalment Livi ometent la majoria dels parlaments directes i les descripcions de batalles. El contingut significa més per a ell que no pas el mètode d'exposició. Hi ha, però, nombroses excepcions i en alguns casos podria semblar que divaga si no hi hagués la certesa que un pla guiava la seva selecció. En les campanyes d'Itàlia, per exemple,

Hispanis adimit. Quam rem adeo aegre passi ut multi mortem sibimet ipsi consciscerent, ferox genus, nullam vitam rati sine armis esse. Quod ubi consuli nuntiatum est, senatores omnium civitatum ad se vocari iussit atque iis ... inquit ...». — Sozomèn, manuscrit, f. 291^v (Biblioteca de la Universitat de Barcelona): «Consul Cato interim rebellione Bergustanorum ictus ceteras quoque civitates ratus per occasionem idem facturis: arma omnibus cis Hiberum Hispanis ademit. Quam rem adeo aegre passi ut multi mortem sibi metipsi consciscerent: ferox gens nullam vitam rati sine armis esse. Quod ubi consuli nuntiatum est. Senatores omnium civitatum ad se revocare iussit. Atque iis non nostra inquit...» — *Paralipomenon*, f. 51^v: «Interea Catoni consuli in Turditaniam properanti nuntiatum est rebellasse Bargustanos, que gens ea est, que inter Valentiam et Carthaginem Spartariam sive Novam Carthaginem sita est, ipseque consul ratus caeteras Hispaniae urbibus, quae cis Iberum erant, arma ademit, quam rem adeo provinciales aegre passi sunt, ut multi ex eis mortem sibi intulerint, gens si quidem ferox, ut ab antiquis scriptoribus traditum est, nullam vitam sine armis esse arbitantes; quod ubi consuli nuntiatum esse, senatores omnium urbium ad se vocari iussit, quibus in hanc sententiam verba fecit.»

la desfeta de Cannes és mencionada breument — la qual cosa no és illògica per a una història que tracta d'Espanya —, però el setge de Plasència i la mort d'Hasdrúbal són tractades amb més detall del necessari. A més a més, un dels pocs discursos directes que són transcrits enterament, és el de Publi Corneli Escipió als ostatges espanyols, en el qual explica meticulosament els avantatges del domini de Roma. Hi ha molts exemples, com aquest, del desig de Margarit de posar de relleu la superioritat romana en el terreny militar i en l'administració.

Margarit segueix aprofitant Livi aproximadament fins al començament del llibre XXIX. Els llibres XXIX a XXXII, que tracten de l'expedició a Cartago i les guerres de Macedònia, són saltats, i el llibre VI del *Paralipomenon* recomença al llibre XXXIV de Livi amb les campanyes de Marc Porci Cató i d'altres contra els turdetans, celtífbers i lusitans. L'única interrupció és un interludi sobre el panorama d'Empòrion. Seguidament, Livi és resumit fins al llibre XL, mentre que, en parlar de la tercera guerra púnica, l'autor fa referència sobretot al setge de Numància⁶¹ i la lluita per a la seva captura.

Margarit no vacilla, a través de tota la seva adaptació de Livi, a acceptar el punt de vista romà. Viriat és un mer lladre de camí ral, les tribus espanyoles són desorganitzades, traïdores i manquen d'autèntics capitosts. Confirma el judici de Justí que són tan amigues de lluitar entre elles com de rebutjar l'invasor. El seu coratge, però, no és posat mai en dubte. La resistència esporàdica a les muntanyes i la desesperada i espontània defensa de Numància són prou característiques del seu capteniment.

Després de Livi i les guerres púniques, el llibre VIII continua amb les guerres civils de Màrius i Sulla. Margarit és mogut a citar, entre parèntesis, el comentari d'Agustí que les guerres civils són les més bàrbares de totes; aquests mots eren escaients en boca de qui havia viscut els deu anys de lluites intestines a Catalunya. És difícil de destriar les diverses fonts per aquest període. Margarit cita les biografies de Plutarc,⁶² Suetoni i les obres de Sallusti, però els fets estan summament abreujats i barrejats de manera que és impossible de dir si usà fonts de primera mà o no. Quan comença el llibre IX sobre les guerres civils entre Pompeu i Cèsar, però, recorre a la vida abreujada d'aquest darrer feta per Petrarca. El text és pràcticament idèntic al de Petrarca fins a la conspiració de Catilina. Ací Margarit comença d'abreujar i omet totalment els capítols sobre la

61. «Quae fuit quondam Hispaniae decus», N, f. 54r.

62. Apareixen cites de les vides de Plutarc (Sertori, Publi Corneli Escipió i Pompeu), manuscrit, f. 35v, 181v i 211v. Però aquestes cites són preses, molt probablement, dels resums de Petrarca. Veg. la referència a «Franciscus vero Petrarca post Plutarcum in descriptione vitae Publii Cornelii Scipionis», manuscrit f. 168v.

guerra de les Gàl·lies. Segueix amb un resum del començ de la guerra civil amb Pompeu, on la figura de Cèsar pren un relleu més gran. És evident que simpatitza amb les accions polítiques autoritàries de Cèsar quan repeteix sense comentari la defensa que en fa Petrarca contra les acusacions de Ciceró.

Tractant de les campanyes de Cèsar a Espanya, Margarit declara que prefereix la relació més detallada dels Comentaris al resum de Petrarca. Amb la partida del general romà vers Espanya passa al *De Bello Civili*.⁶³ Com en el cas de Livi, Margarit és el primer d'anar a la font directa. Hi havia bon nombre de manuscrits dels Comentaris a la Península — el més antic dels quals és una versió de la Guerra de les Gàl·lies del segle XIV⁶⁴ — i diverses versions completes de la centúria següent. Carles de Viana i Pere de Portugal en tenien còpies⁶⁵ i el marquès de Santillana en posseïa una traducció a través de la italiana de P. C. Decembrio. Hom no en féu tampoc ús, però, com a material històric.

La campanya inicial de Pompeu tingué lloc a Catalunya, a la contrada de Lleida; un interès local, per tant, ha pogut donar lloc a aquesta extensa relació de les operacions militars. Després de la desfeta dels generals pompeians Afrani i Petreu, Margarit retorna a les línies més generals del Petrarca per a descriure la persecució de Pompeu a través d'Itàlia, i les batalles de Durazzo i Farsàlia.

La inclusió d'aquestes incidències, inapropiades per a una història d'Espanya, serveix per a subratllar el caràcter de Cèsar. L'atmosfera del guerrer exemplar i de l'home de lletres s'infiltra i causa una digressió del pla principal de l'obra. En el cas de Cèsar això és justificable: «Eius facta adeo magna sunt, et a viris illustribus commendata ut debite interseri, ne Hispanis ignorentur».⁶⁶

Pau Orosi forneix el pont des de la mort de Pompeu fins al començament de la segona campanya de Cèsar a Espanya contra els fills de Pompeu. Per a la batalla de Còrdova amb Gneu i Sext, Margarit retorna a *De Bello Hispaniensi*.⁶⁷ Petrarca, però, és resumit per a la batalla de Munda, que el bisbe considera erròniament situada prop del riu Mondego, al nord de Portugal. La neteja final de la Península és presa altre cop del *De Bello Hispaniensi*, i, com a conclusió, conté sencera la condemna que Cèsar fa del desagraïment de les tribus espanyoles per les reformes que ell havia forjat i del fet que elles sempre havien odiat la

63. N, f. 64^v; *De Bello Civili*, I, 37, I.

64. MENÉNDEZ Y PELAYO, *Bibl. Hisp. Clás.*, I, 395.

65. *Ibid.*, 395-396.

66. N, f. 72^r.

67. I, 3, 3; N, f. 73^v.

pau i, tot i això, els havia mancat coratge en la guerra. Ells no podien esperar derrotar les immortals legions romanes.⁶⁸ El fet que doni sencer aquest discurs, quan tants d'altres han estat omesos, dona una mostra clara de l'opinió de Margarit sobre la colonització romana a Espanya.⁶⁹ Si no reconeixien un capítol, els espanyols no tenien futur. Les característiques principals dels nadius són, com Livi mencionà abans, obstinació desesperada i oportunisme guerrer. Res més que la ferma autoritat no podia soldar uns elements tan dispersos en una semblança d'unitat.

Les dues figures que intenten aquesta unitat a través del valor militar i la virtut personal són Escipió *l'Africà* i Juli Cèsar. Són pintats com a dreturers, ambiciosos, justos i que no toleraven senyor; llurs judicis són donats sencers. Són els herois favorits del Petrarca, i el Renaixement posterior els confirma com a models d'excel·lència política i moral. Escipió salvà el seu país dels invasors africans, i Cèsar aixafà les guerres civils que amenaçaven la vida de la República Romana, «unde Caesaris dictatoris nomine multa quoque constituit in quibus pro lege voluntas fuit».⁷⁰

El darrer llibre és calcat sobre una combinació d'Anneu Flor, Eutropi i Orosi. Descriu, sense modificacions, el clímax del domini romà a Espanya amb l'arribada de l'emperador August, la desfeta dels càntabres i la unificació de la Península en una sola província.

Malgrat que Margarit havia dit en una altra banda que continuaria fins al regnat d'Arcadi i Honori (i fent això uniria la història dels romans amb la dels gots), tant el manuscrit com l'edició acaben al mateix punt: la proclamació de la pau universal i el naixement de Crist.

Aquesta és la mateixa nota amb què havia obert la dedicatòria a Ferran i Isabel. Allà, remarca ell, Citerior i Ulterior havien estat unides. Ací, en el passat, un emperador dominava el món des de Tarragona.⁷¹ Encara que Margarit no traça cap paral·lel enlloc entre aquests dos períodes de

68. *Paralipomenon*, f. 75^v: els espanyols «... nemissime debuissent Romanum populum immortalem ac sibi superesse decem legiones, quae non modo Hispalenses et Hispaniam domare, sed caelum quoque evertere sufficientes forent». — *De Bello Hispaniensi*, I, 42, 7; Cèsar parla en primera persona: «An me deleto non animum advertetatis decem habere legiones populum Romanum, quae non solum vobis obsistere sed etiam caelum diruere possent?». L'adjectiu *immortal* és una interpolació de Margarit.

69. Ultra el text del manuscrit, ha hi una nota de la mà de Margarit: «Oratio Cesaris ad hispanos», manuscrit, f. 249^v.

70. N, f. 65^v.

71. Compareu «Postea vero Augustus superatis Vaccaeis, Illiturgibus et Cantabris, illam Hispaniam in unam redigit provinciam» (N, f. 3^r), amb «Omni autem Citeriori Hispaniae et Celtiberis, excepto Navarrae regno, solitus erat imperare Aragoniae rex. Ulteriori vero Castellae, Portugalliae et Granatae reges. Hac autem nostra aetate coniuncta sunt haec duo regna Castellae et Aragonum per copulam matrimonii inter serenissimos Ferdinandum ... et Elisabeth» (N, f. 4^v).

la Història, hom no pot menys que tenir la sensació que no podia evitar de pressentir la lliçó moral per al futur. L'experiència de la seva joventut en una província inquieta, mancada d'autoritat reial estable i els efectes de la guerra de Catalunya contra Joan II, seguida dels disturbis a Castella, contribuïren probablement al desenrotllament del tema del príncep poderós, eficient, segur d'ell mateix.

Des del punt de vista literari, Margarit presenta un complex de nocions. Inicialment, respon a aquest sentit d'hispanitat prevalent en altres cròniques del temps, especialment les acostades al tron; però l'entusiasme en aquest sentit no el duu a la creació de noves llegendes, sinó a l'examen de nous fets.

El seu ús d'Estrabó, Diodor Sícul, etc., porta implícita una resposta acostada a la dels erudits investigadors italians i no al teoritzar patriòtic d'un Ruy Sánchez de Arévalo. La seva actitud proporciona un avenç de l'atmosfera llatinitzant de la cort dels Reis Catòlics i d'historiadors del tipus de Marineu Sícul, que reduïren la cultura espanyola a un simple rebrot de Roma.

El manuscrit mostra d'una manera indirecta el desenrotllament de les seves idees; primer la investigació de les obres d'historiadors coneguts, després la recerca de nous camps i la gradual depuració de l'autoritat medieval substituint-la per la clàssica, preferentment grega. En narració històrica rectilínia, la selecció que fa descobreix la seva apreciació del geni espanyol i la seva consegüent inclinació política.

El còdex dóna també testimoni de la seva assiduïtat, la seva constant refosa de materials i la seva contínua elaboració del *Paralipomenon*. Cinc versions, la majoria densament revisades, són el producte d'un erudit, no d'un polític eclesiàstic diletant.

APÈNDIX

En els esquemes següents, els títols entre parèntesis indiquen que el text conté el material citat, però que hom no li ha posat títol.

Les majúscules situades davant els títols de la versió α indiquen la nova distribució de l'ordre dels capítols que Margarit proposava en el manuscrit.

Versió impresa 1545	Versió α	Versió β
<i>Capítols</i>		
I, 3	Europe Divisio.	Id.
4	Terminatio Hispanie.	Id.
5	Divisio Hispanie.	Id.

Versió impresa 1545		Versió α	Versió β
<i>Capítols</i>			
9	B	Hispanie laudes.	Id.
10	C	Quot nationes usque ad nostra tempora Hispaniam obtinuerunt.	Id.
11	E	De prioribus Hispanie po- pulis.	Id.
12	F	De hiberis et celtis unde celtiberi.	Id.
10	D	Hispania quot nominibus appellata sit ab antiquis scriptoribus.	Id.
14	H	De regibus qui regnarunt in Hispania ante Hercu- lis adventum.	Id.
13			De civitatibus Hispanie ante Herculis adventum.
17			De provinciis Hispanie que propria illorum nomina mutaverunt.
18			(De Citeriori Hispanie.)
19			De montibus Hispanie qui nomina mutaverunt.
20			De fluminibus que nomina mutaverunt.
21		De urbibus Hispanie que propria nomina muta- verunt.	Id.
22		De urbibus que quondam in Hispanie florentissime sunt delete.	Id.
8		De terra Ruscilionis.	Id.
15		Que de celtiberis scripse- runt antiquiores.	Id.
16		(De Pyreneis montibus ac metallis eorum).	Id.
II,		Explicit liber primus de priori antiquitate incipit secundus de adventu Herculis et grecorum ac illorum que per grecos in Hispania gesta sunt.	Id.
		Unde Greci originem tra- hunt.	Id.

Versió impresa 1645	Versió α	Versió β
<i>Capítols</i>		
2	B De origine Herculis nostri et eius sceleribus.	Id.
3	C De pluribus aliis Herculis.	Id.
1	A De adventu Herculis in Hispania.	Id.
4	D De urbibus ab Hercule in Hispania conditis.	Id.
5	Que de Herculis reditu in Greciam scripsere priores historiographi atque poete.	Id.
6	De Theucro filio Thelamonis et eius in Hispaniam adventu et provinciam Galleciam.	Id.
7		Dé Galatis.
8		De adventu focensium in Hispaniam et urbe Emporia.
III, 1		Explicit liber secundus incipit tertius de Tyriis et Sidonis unde Carthaginenses et Gadetani originem habuit.
2		Quomodo Carthaginenses Hispanie post Grecos dominium obtinuerunt et per longa secula tenuerunt.
I, 16		(De Pyreneis montibus ac metallis eorum.)
III, 3		De coloniis et urbibus a Carthaginenses in Hispania constructis.
IV 1		Explicit liber tertius incipit quartus de his que gesta sunt in Hispania durante primo bello punico. (<i>Continua com en N fins a</i>)
V 1		De secundo bello punico.
8	De morte duorum Scipio-	De morte duorum Scipio-

Versió impresa 1545	Versió α	Versió β
<i>Capítols</i>		
	num. (<i>Continua com en N fins a</i>)	num. (<i>Continua com en N fins a</i>)
23	Ascapa urbe Carthaginensium igne ferroque vastatur.	
24		Infirmitas Scipionis et que mala pertulit.
25	Quomodo puniti sunt tantae seditionis autores. (<i>Continua com en N fins a la fi del llibre X.</i>)	

Versió impresa 1545	Versió γ	Versió δ	Versió ϵ
<i>Capítols</i>			
Dedicatòria (I, 1)			Dedicatòria
Introducció (I, 2)		Proemi.	Id.
I, 3		Europa divisio.	Id.
4		Hispanie terminatio.	Id.
5		Hispanie divisio.	Id.
6		Hispanie descriptio et terminatio per maritima littora et Pyreneum.	Id.
7		Descriptio Hispanie per Mediterraneam.	Id.
8		De terra Ruscilionis an sit in Hispania.	Id.
9		Hispania quot nominibus... (Títol anterior: Hispanie laudes.)	Id.
10		Quot nationes... obtinuerunt. (De més, Hispania quot nominibus.)	Id.
11		De primis Hispania incolis.	Id.
12		De iberis et celtis.	Id.
13		De urbibus ... Herculis adventum.	Id.
14		De regibus ... Herculis adventum.	Id.

<u>Versió impresa 1545</u>	<u>Versió γ</u>	<u>Versió δ</u>	<u>Versió α</u>
<i>Capítols</i>			
15		Que de Celtiberis ... antiquiores.	Id.
16		(De Pyreneis montibus.)	De Pyreneis montibus.
17		De provinciis ... mutaverunt.	Id.
18	(De Citeriori Hispanie.)	Id.	Id.
19	De montibus ... mutaverunt.		Id.
20	De fluminibus ... mutaverunt.		Id.
21	De urbibus ... mutaverunt.		Id.
22	De urbibus que ... delete.		
II, 1	De adventu Herculis.		
2	De origine Herculis.		
3	De pluribus aliis Herculis.		
4	De urbibus ab Hercule ... conditis.		
5	Que de Herculis reditu ...		
6	De adventu theucris et aliorum grecorum et urbibus ab eis conditis.		
7	De Galatis et eorum nomine et unde prodierunt.		

Universitat de Belfast.

ROBERT BRIAN TATE